

Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΙΕΡΟΣΗΤΕΙΑΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΕΠΟΧΗ

α) Ο Ίεροσητείας Αμβρόσιος και ή εποχή του

Τό ἀρχεῖο τοῦ Ίερῶς καί Σητείας Αμβροσίου Σφακιανάκη διασώζεται στό Ἱστορικό Ἀρχεῖο Κρήτης¹. Τό ὑλικό αὐτό, με τά δύο βιβλία πού ἐξέδωσε «Ὁμιλιῶν καί ἐκκλησιαστικῶν λόγων συλλογή»² καί «Λόγοι πρὸς νέους», καθὼς ἐπίσης καί τό ἔργο τοῦ Νικολάου Ἰ. Παπαδάκη «Ὁ Ίεροσητείας Αμβρόσιος, Ἀπομνημονεύματα»³, ἀποτελοῦν ἓνα ἱκανό σύνολο πού μᾶς ἐπιτρέπει τήν ἀναλυτική παρουσίαση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἔργου, τῆς προσφορᾶς καί συμβολῆς τοῦ Αμβροσίου στά δρώμενα τῆς Κρήτης. Ἡ ἐδῶ παρουσίαση τοῦ Αμβροσίου ἔχει τό χαρακτήρα τῆς σκιαγράφησης ἑνὸς ἱεράρχη, πού ἀνδρώνεται

¹ Στό Ἱστορικό Ἀρχεῖο Κρήτης (Ι.Α.Κ.) ὑπάρχει τό παρακάτω ὑλικό γιά τόν Αμβρόσιο:

Α. «Κῶδιξ τῆς ἐπισκοπῆς Ίερῶς καί Σητείας ἀρχόμενος ἀπό τοῦ 1862». Καί συνεχίζει στήν ἴδια σελίδα «Ὅρα ἐν τέλει εὐρετήριον περιεχομένων», «διά τὰς πρώτας σελίδας, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὰ ἔτη 1862-1882, δέν ὑπάρχει εὐρετήριον. Ν.Ι.Π.», σ. 272.

Β. «Αμβροσίου Ίεροσητείας, Βιογραφικά σημειώσεις», ἔγγραφα 57.

Γ. «Ἀπομνημονεύματα Αμβροσίου, Τό πρῶτον δακτυλογραφικόν ἀντίτυπον. (Θά δεθῆ ὡς βιβλίον). Μέρος Α' καί Β', 1936».

Δ. «Ίεροσητείας Αμβροσίου, Τετράδιον ἀποφθεγμάτων».

Ε. «Παρασημοφορία Ἐπισκόπου ὑπὸ τῆς Ἑλλην. Κυβερνήσεως 1896. Χρυσούς Σταυρός τῶν Ἱπποτῶν».

ΣΤ. «Διάφορα ποιήματα (πολεμικά κ.τ.λ.) ἐκ τῆς Συλλογῆς ἐπισκόπου Ίεροσητείας Αμβροσίου».

Ζ. «Ἐγκύκλιοι-Λόγοι πανηγυρικοί, ἐκθέσεις ἑορτῶν. Ἐπισκόπου Ίεροσητείας».

Η. «Ίεροσητείας Αμβροσίου. Συλλογή ἀποφθεγμάτων», σ. 301. Θ. Ι.Α.Κ., Ἰστ. συλ. 16, 1, Ίεροσητείας Ἀλληλογραφία, 1897-99 Α', (Ἡ πρώτη σελίδα γράφει), «Ἐπιστολαί Ἀνωτέρων Στρατιωτικῶν Ἀρχῶν τῆς Διεθνoῦς Κατοχῆς 1897-1899, ἀπευθυνόμενοι πρὸς τόν ἐπίσκοπον Ίερῶς καί Σητείας Κύριον Αμβρόσιον Σφακιανάκη καί παραχωρηθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ εἰς τό Ἱστορικόν Ἀρχεῖον. Ὅρα ἔγγραφον ὑπ' ἀριθ. 463 τῆς 3 Μαΐου 1924. Βιβλίον 1ον». (34 γαλλικές ἐπιστολές). Ι. Ι.Α.Κ., Ἰστ. συλ. 16, 2, ὁ.π., Β' (Ἡ πρώτη σελίδα.... ὁ.π.) Βιβλίον 2ον. (36 αὐτόγραφε γαλλικές ἐπιστολές).

ΙΑ. Ι.Α.Κ. Αμβροσίου Ίεροσητείας, Ἀλληλογραφία, 1897-1899, ἔγγραφα 56. (Ἡ πρώτη σελίδα γράφει), «Ἐπισκόπου Ίεροσητείας Αμβροσίου, Ἀλληλογραφία μετὰ διεθνῶν Ἀρχῶν, 1897-99, Βιβλίον 3ον». ΙΒ. Ι.Α.Κ., Ἰστ. συλ. 16, 4, «Αμβροσίου Ίεροσητείας, Ἐπαναστατική ἀλληλογραφία. 1897-98», σ. 611.

Τά κείμενα τοῦ Αμβροσίου παρατίθενται στή μελέτη ὕστερα ἀπό ἀποκατάσταση τῶν ἐλάχιστων ὀρθογραφικῶν λαθῶν.

² Σφακιανάκη Γ. Αμβροσίου, Ἐπισκόπου Ίερῶς καί Σητείας, Ὁμιλιῶν καί ἐκκλησιαστικῶν λόγων Συλλογή, ὑπὸ Ν. Γ. Μαυροκουκουλάκη καί Ἰ. Σπυριδάκη, ἐν Ίεραπέτρα 1903.

³ Παπαδάκη Ι. Ν., Ὁ Ίεροσητείας Αμβρόσιος, Ἀπομνημονεύματα, Α' Βιογραφικά-Ἐκκλησιαστικά, Β'

καί δρᾶ σέ μία μεταβατική ἐποχή, σηματοδοτούμενη ἀπό τό τέλος μιᾶς αὐτοκρατορίας, τῆς Ὀθωμανικῆς, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐθνική ὀλοκλήρωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καί τῶν ἄλλων κρατῶν τῆς Βαλκανικῆς. Ἡ ἀνακοίνωση αὐτή ἴσως ἀποτελέσει τό ἐρέθισμα γιά μία ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ σύνολου ἔργου του.

Ὁ Ἀμβρόσιος γεννήθηκε τό 1856 στό Χουδέτσι Ἡρακλείου⁴. Οἱ τόποι πού σημαδεύουν τή ζωή του εἶναι τό Ἡράκλειο, ἡ Ἀλεξάνδρεια, τά Ἱεροσόλυμα, ἡ ἐπισκοπή Ἱερισσοῦ, ἡ Ἀθήνα καί οἱ δύο ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς Κρήτης, τίς ὁποῖες ποίμανε ὡς ἐπίσκοπος ἀπό τό 1890 ἕως τό 1929, ἔτος τῆς ἐκδημίας του.

Κατάγεται ἀπό ἐπώνυμη οἰκογένεια τῆς Κρήτης⁵. Ἀδελφός τοῦ πατέρα του Γεωργίου ἦταν ὁ γενικός ἀρχηγός τῶν ἕξι ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης στήν ἐπανάσταση τοῦ 1866 Κωνσταντῖνος Σφακιανάκης, γιός τοῦ ὁποῖου ἦταν ὁ ἰατρός Ἰωάννης Σφακιανάκης, κυρίαρχο πρόσωπο στήν ἐπανάσταση τοῦ 1897 καί πρόεδρος τοῦ ἐκτελεστικοῦ, πού ἄσκησε τήν ἐξουσία στήν Κρήτη ἕως τήν ἄφιξη τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου.

Ὁ Ἀμβρόσιος, κατά κόσμον Δημήτριος, γεννήθηκε ἀνάπηρος καί περπάτησε θαυματουργικά στά ὀκτώ του χρόνια, ἐνῶ τόν ἴδιο χρόνο πεθαίνει ἡ μητέρα του. Σέ ἡλικία δέκα χρονῶν, μαθητής στό Ἡράκλειο, ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1866 καταστράφηκε οἰκονομικά τό ραφεῖο τοῦ πατέρα του καί φεύγει στήν Αἴγυπτο, ὅπου βρίσκονταν τρία ἀδέλφια του. Στήν Ἀλεξάνδρεια συμπλήρωσε τίς γυμνασιακές του σπουδές. Τίς συνέχισε ἐπανερχόμενος καί πάλι στό Ἡράκλειο καί ἀναχώρησε τό 1874 μέ τή βοήθεια τῆς δημογεροντίας, ὡς ὑπότροφος τῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στά Ἱεροσόλυμα.

Τό Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων περνοῦσε μία ἀπό τίς μεγαλύτερες κρίσεις

Πολιτικά-Επαναστατικά, Χανιά 1936.

⁴ Ι.Α.Κ., *Ἀμβροσίου Ἱεροσητείας Βιογραφικαί Σημειώσεις*, ὅπου ὑπάρχει πολυσέλιδη χειρόγραφη αὐτοβιογραφία τοῦ Ἀμβροσίου. Βλ. καί Ν. Παπαδάκη, ὀ.π., καί Εὐγενίου Κωσταρίδου, *Ἡ σύγχρονος ἑλληνική Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1921, σ. 151-154.

⁵ Σερβογιάννη Ν., *Ἡ ἱστορία τῆς οἰκογένειας τῶν Σφακιανῶν*, Ἅγιος Νικόλαος 1990.

στήν ιστορία του. Ο Πατριάρχης Κύριλλος δέ δέχθηκε νά υπογράψει τούς Όρους τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 1872, ὅταν διά τῆς καταδίκης τοῦ ἐθνοφυλετισμοῦ ἐπερχόταν τό σχίσμα μέ τή Βουλγαρική Ἐξαρχία. Ἦλθε σέ διάσταση μέ τήν ἀδελφότητα, ἡ ὁποία σέ σύναξή της συστοιχίστηκε μέ τίς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου. Ο Πατριάρχης Κύριλλος, βοηθούμενος ἀπό τόν Οὐσπένσκυ, θέλησε νά στηριχτεῖ στό ἀραβόφωνο ποίμνιο τοῦ Πατριαρχείου, πού ἐξεγέρθηκε ὑπέρ του, ὅμως στίς 6 Δεκεμβρίου 1872 τέλεσε τήν τελευταία λειτουργία καί ἀναχώρησε γιά τήν Κωνσταντινούπολη. Διάδοχός του τό 1873 ἐξελέγη ὁ Προκόπιος Β'. Ἡ κατάσχεση τῶν ἀγιοταφικῶν κτημάτων στή Βεσσαραβία, μετά τήν ἀποκήρυξη τοῦ Κυρίλλου ἐπέφερε καί τό κλείσιμο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ⁶.

Μετά τό κλείσιμο τῆς Σχολῆς ὁ κατά κόσμον Δημήτριος ἐπικοινωνήσε με τόν Ἐπίσκοπο Ἱερισσοῦ καί Ἁγίου Όρους Ἀμβρόσιο Κασάρα⁷, καθηγητή του ὅταν σπούδαζε στό Ἡράκλειο. Μετέβη ἐκεῖ, χειροτονήθηκε τό Δεκέμβριο τοῦ 1876 διάκονος παίρνοντας καί τό ὄνομά του. Γενόμενος ὁ Ἱερισσοῦ Πλαταμῶνος ὁ νεαρός διάκονος τόν ἀκολούθησε. Μέ τήν κήρυξη ὅμως τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, τό 1877, μετέβη στή Θεσσαλονίκη καί στή συνέχεια στήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ὑπηρέτησε γιά δύο χρόνια τόν Ἀλεξανδρείας Σωφρόνιο. Τό 1880 μεταβαίνει στήν Ἀθήνα, σπουδάζει στή Ριζάρειο καί ὡς ὑπότροφος⁸ τοῦ κληροδοτήματος Ἀντωνίου Παπαδάκη ἀπεφοίτησε τό 1887 ἀπό τή Θεολογική Σχολή Ἀθηνῶν. Ἐπιστρέφει στήν Αἴγυπτο, χειροτονεῖται ἀπό τόν Πατριάρχη Σωφρόνιο πρεσβύτερος καί διορίζεται ἱεροκήρυκας. Τό 1890 ἐκλέγεται ἐπίσκοπος Ἱεροσητείας, ἐγκαθίσταται στήν ἐπαρχία του, τήν ὁποία ποιμαίνει γιά τριάντα

---

⁶ Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, ἐν Αθήναις 1970, σ. 833-843. Βλ. καί Ι.Α.Κ., ὅπου τό ἐνδεικτικό τῶν σπουδῶν τοῦ Ἀμβροσίου κατά τό 1875 καί τό ἐνδεικτικό τῶν σπουδῶν του τό 1876, ὅταν ἔκλεισε ἡ Σχολή.

⁷ Ἀμβροσίου Πλαταμῶνος, *Ἡ ἐπισκοπή καί ὁ ἐπίσκοπος Πλαταμῶνος*, Αθήναι, χ.χ Βλ. καί Ἐφ. ἀκρόπολις, Ἀθήνα 9 καί 14 Νοεμβρίου 1909, Δημητρίου Πετρακάκου, *Νομακανονικά ἐνασχολήσεις*, Ἀθήνα 1943, σ. 145-149.

⁸ Ι.Α.Κ., ὅπου τό ἔγγραφο τῆς ὑποτροφίας τοῦ Ἀμβροσίου, ἀρχομένης ἀπό 1 Ἰουνίου 1883.

οκτώ ἔτη ἕως τὴν ἐκδημία του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1929.

Ἡ παραπάνω ἐπιγραμματική πορεία τοῦ Ἀμβροσίου φανερῶνει ἕναν Κρητικό νέο, φιλομαθὴ καὶ φιλοπρόοδο, πού πολύ νωρίς ἀποφάσισε νά μορφωθεῖ καὶ νά ἀφιερῶσει τὸν ἑαυτό του στὴν Ἐκκλησία, ἐπιθυμώντας καὶ συνάμα ὁμως ἐπιδιώκοντας τὴν ἀνέλιξή του. Ἡ διάθεσή του αὐτὴ εἶναι δηλωτική στό λόγο τῆς χειροτονίας του σέ πρεσβύτερο, ὅπου ἀπευθυνόμενος στὸν Πατριάρχη Σωφρόνιο τοῦ λέγει: *Ἄλλ' ὁμως παρακαλῶ θερμῶς τὴν Παναγιότητά της, τὸν μετὰ Θεὸν προστάτην μου, μὴ στήσης ἕως ἐνταῦθα τὴν εὐεργεσίαν, ἀλλὰ καθὼς ἐπὶ 11 ὅλα ἔτη μὲ ἐπροστάτευσας... οὕτω καὶ τοῦ λοιποῦ μὴ διαλίπης νά μὲ προστατεύης*⁹. Στὴ ζωὴ του συνάντησε πολλές δυσκολίες. Εἶχε καὶ βούληση καὶ σθένος νά ὀλοκληρώσει τίς σπουδές του, νά λάβει πτυχίο ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Ἀθηνῶν καὶ νά χειροτονηθεῖ κληρικός. Γιά μένα παραμένει ἐρώτημα τό πῶς ὁ Ἀμβρόσιος ὡς κρητικός δέ φοίτησε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ὅπως οἱ πλείστοι τῶν ἐπισκόπων τῆς Κρήτης, μὲ δεδομένη μάλιστα τὴν ὑποστήριξη πού εἶχε ἀπὸ τὴ δημογεροντία Ἡρακλείου, ἐξαιτίας καὶ τῆς οικογένειάς του, ἀλλὰ καὶ τοῦ συνδέσμου του μὲ τὸν Ἀλεξανδρείας Σωφρόνιο, πού διετέλεσε Οἰκουμενικός Πατριάρχης, τὸν Ἰερισσοῦ καὶ ἔπειτα Πλαταμῶνος Ἀμβρόσιο, πού ὑπῆρξε πτυχιούχος τῆς Χάλκης. Εἶναι δυνατὸ νά μὴν τό ἐξέφρασε, νά μὴν τό ζήτησε ἀπὸ τὰ ὑψηλά ἐκκλησιαστικά πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα συνδέθηκε;

Ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς του εἶναι ὅτι προσπάθησε νά συνδεθεῖ μὲ κομβικά πρόσωπα. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ὁ νέος κληρικός πού προσδοκοῦσε ἀνώτερες ἐκκλησιαστικὲς θέσεις βρίσκεται ὑπὸ τὴ σκέπη καὶ προστασία ἱεράρχη, τοῦ γέροντός του, πού θά τὸν βοηθοῦσε στὴν περαιτέρω ἐξέλιξή του. Τὴν πορεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ἀνέλιξης ξεκίνησε ὁ Ἀμβρόσιος ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα τό 1874, ὡς σπουδαστὴς στὴν ἐκεῖ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, σέ ἡλικία δέκα ὀκτώ χρονῶν, ὅπου συναντᾶται μὲ τὸν Πατριάρχη

---

⁹ Ι.Α.Κ., ὁ.π., Προσφώνησις Ἀμβροσίου Σφακιανάκη ἱεροκέρυκος κατὰ τὴν χειροτονίαν Αὐτοῦ εἰς Πρεσβύτερον.

Τεροσολύμων. Τό κλείσιμο τῆς Σχολῆς τόν φέρνει πλησίον τοῦ Ἐπισκόπου Τερισσοῦ καί ἔπειτα Πλαταμῶνος Ἀμβροσίου.

Στά ἀπομνημονεύματά του, μέ τήν ἐπιδρομή τῶν Γκέγκηδων στή Θεσσαλία, αἰτιολογεῖ τήν ἀποχώρησή του ἀπό τόν Πλαταμῶνα. Προσωπικά ἀναρωτιέμαι ἂν αὐτός ἦταν ὁ μόνος λόγος ἢ μήπως οἱ ἐπαναστατικές δραστηριότητες τοῦ Πλαταμῶνος, μετά τοῦ Κίτρος Νικολάου¹⁰, πού ὀδήγησαν στήν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας στήν Ἑλλάδα, δέν ταίριαζαν στό χαρακτήρα τοῦ νεαροῦ Ἀμβροσίου καί στή μετέπειτα πορεία του. Κυρίως, βέβαια, στήν ἐπανάσταση τοῦ 1897, ὁ Ἀμβρόσιος ἐκ χαρακτῆρος - καί τοῦτο φανερόνεται ἀπό τό ἀρχεακό ὑλικό - δυσκολευόταν νά λαμβάνει ἐνεργό καί πρωτεύοντα ρόλο στά ἐπαναστατικά δρώμενα, ὅπως ἄλλοι ἐπίσκοποι τῆς Κρήτης. Αναφέρω ἐνδεικτικά τόν ὁμορό του Πέτρας Τίτο, τόν ἐκ Πλάτης Λασιθίου, τόν Κυδωνίας Νικηφόρο, τόν Κισάμου Δωρόθεο. Ἦταν συνεπῶς καί ὁ χαρακτήρας τοῦ Πλαταμῶνος, μέ τήν περιπετειώδη πορεία του, πού συνετέλεσε στήν ἀναχώρηση τοῦ διακόνου Ἀμβροσίου;

Στό χαρακτηρολογικό αὐτό παράγοντα ἄς προσθέσουμε καί τήν κυρίαρχη ιδεολογική γραμμή τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἀπό τήν ὁποία ἀπεφοίτησε ὁ Ἀμβρόσιος. Ἐνῶ ἡ Χάλκη καλοῦνταν, στό πλαίσιο τῶν ἐθναρχικῶν δικαιοδοσιῶν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή τῶν προνομίων καί τῶν μεταρρυθμίσεων (τανζιμάτων) τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ 19ου αἰώνα, νά διαμορφώσει τοπικούς ἐκκλησιαστικούς ἡγέτες, ἡ Θεολογική Σχολή τῶν Ἀθηνῶν διαμόρφωνε στελέχη τῆς Ἐκκλησίας, πού θά δραστηριοποιούνταν στό πλαίσιο τῶν δικαιοδοσιῶν μιᾶς ἐθνοκρατικῆς Ἐκκλησίας, αὐτῆς τῆς αὐτοκέφαλῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἀρμοδιότητές τους ἐξαριούνταν ὁμως πλήρως ἀπό τά ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δράσης πού ἡ πολιτεία εἶχε προσδιορίσει. Καί εἶναι γνωστό ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος στέναζε σέ ὅλον τό 19ο αἰώνα καί

---

¹⁰ Κωφοῦ Εὐ., *Ὁ ἀντάρτης ἐπίσκοπος Κίτρος Νικόλαος*. Ἀθήνα-Ἰωάννινα 1992.

σέ πολλές περιόδους του 20ου από τό ζυγό τῆς πολιτειοκρατίας.

β) Ὁ Ἀμβρόσιος στήν Ἀλεξάνδρεια καί στήν Κρήτη ἐπί Καραθεοδωρῆ

Ὁ Ἀμβρόσιος, κατά τήν παραμονή του στήν Ἀλεξάνδρεια, συνδέεται με τόν Πατριάρχη Σωφρόνιο, πού εἶχε διατελέσει Οἰκουμενικός Πατριάρχης καί ἐξελέγη τό 1870 Ἀλεξανδρείας. Τό Πατριαρχεῖο, ἐπί Πατριαρχῶν Ἰακώβου (1861-1865) καί Νικάνορος (1866-1869), δοκιμαζόταν ἀπό τίς περιπέτειες τῶν διενέξεων. Οἱ συγκρούσεις αὐτές ἐδράζονται στήν ἀντιπαράθεση Πατριαρχείου καί κοινοτήτων. Ἐνῶ τό ζήτημα εἶχε λυθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη μέ τούς Γενικούς Κανονισμούς¹¹, πού ψηφίστηκαν ἀπό τήν κληρικολαϊκή συνέλευση τοῦ 1860, στήν Ἀλεξάνδρεια ἡ εἰρήνευση ἐπῆλθε μέ τήν ἐκλογή τοῦ Σωφρονίου. Ὁ Ἀμβρόσιος χειροτονεῖται πρεσβύτερος ἀπό τόν Πατριάρχη στίς 20 Ἰουλίου 1888. Τό ἐπόμενο ἔτος ἐνδιαφέρεται νά ἐκλεγεῖ μητροπολίτης Πενταπόλεως¹². Ὁ Πατριάρχης προκρίνει καί τόν Ἰανουάριο τοῦ 1889 χειροτονεῖ τό μεγαλύτερο ἡλικιακά, κατά δεκαετία καί ἀρχαιότερο στά πρεσβεῖα ἱερωσύνης, τό μετέπειτα σύγχρονο ἅγιο Νεκτάριο. Ὁ Ἀμβρόσιος, ἐνῶ ἐτοιμάζεται νά μεταβεῖ ὡς ἐφημέριος στή Βιέννη, λαμβάνει τό τηλεγράφημα τῆς ἐκλογῆς του σέ ἐπίσκοπο Ἱεροσητείας, ἔρχεται στό Ἡράκλειο¹³ καί στίς 28 Ἰανουαρίου 1890 χειροτονεῖται ἀπό τόν Κρήτης Τιμόθεο Καστρινογιαννάκη, τό Χερρονήσου Διονύσιο Καστρινογιαννάκη καί τό Λάμπης καί Σφακίων Εὐμένιο Ξηρουδάκη. Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἀμβροσίου εἶναι συνδεδεμένη μέ τήν ἰσχυρή καί δυναμική οἰκογένεια τῶν Σφακιανάκηδων, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε γόνος. Μέ τόν Ἀμβρόσιο ἐξελέγη ἐπίσκοπος καί ὁ Πέτρος Τίτος Ζωγραφίδης¹⁴.

Τό 1890, πού χειροτονεῖται ὁ Ἀμβρόσιος, ἡ Κρήτη ἔχει ἐξέλθει ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1889. Ἡ παράταξη τῶν καραβανάδων, πού ἀπώλεσε τήν

---

¹¹ Νανάκη Ἀνδρέα, *Ἐκκλησία-Γένος-Ελληνισμός*, Κατερίνη 1993, σ. 131-183, ὅπου τό κείμενο τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν.

¹² Παπαδάκη Ν., ὁ.π., σ. 31-32.

¹³ Ι.Α.Κ., *Κώδιξ ἐπισκοπῆς Ἱερᾶς καί Σητείας*, σ. 5.

¹⁴ Τωμαδάκη Ν. Β., «Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτη ἀρχιερατευσάντων ἐπί Τουρκοκρατίας (1645-1898)», *Ἐπετηρίς*

πλειοψηφία στίς ἐκλογές τοῦ 1899, ζήτησε μέ ψηφίσματα μονομερῶς τήν ἔνωση τῆς Κρήτης. Ἡ Πύλη ἀντέδρασε δυναμικά μέ ἀποστολή στρατοῦ καί κατάργηση τῶν προνομίων τῆς Χαλέπας, ἡ δέ πενταετία πού ἀκολούθησε ὑπῆρξε σκληρή¹⁵. Στά ἀπομνημονεύματά του ὁ Ἀμβρόσιος σχολιάζει τήν ἐποχή: «ἡ πολιτική ἢ κομματική κατάστασις, ἡ τόν χριστιανικόν τῆς Κρήτης λαόν διαιροῦσα εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα (Καραβανάδες - Ευπολύτους), ὑφίστατο εἰς τόν αὐτόν βαθμόν καί ἐν τῆς ἐπισκοπῆς μου ταῖς ἐπαρχίαις, καίτοι ἡ ἐκ τῆς κομματικῆς ἐξάψεως προελθοῦσα, μόλις δέ λήξασα ἀτυχῆς ἐπανάστασις τοῦ 1889, καί ἡ κατά τρόπον βίαιον καταστολή αὐτῆς ὑπό τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως εἶχον ἀμβλύνει κάπως τήν ὀξύτητα τῶν παθῶν»¹⁶.

Ἡ ἐγκατάστασή του στήν Κρήτη συμπίπτει μέ μία μεταβατική ἐποχή, πού σηματοδοτεῖ τήν πρός τό τέλος πορεία τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, μέ τή συνακόλουθη ἐθνική ὀλοκλήρωση τῶν βαλκανικῶν κρατῶν καί τῆς Ἑλλάδος. Θά τή σκιαγραφήσουμε σέ σχέση καί ἀναφορά μέ τρία χειρόγραφα κείμενα ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Ἀμβροσίου. Στή συλλογή ὀμιλιῶν καί ἐκκλησιαστικῶν λόγων, πού ἐξέδωσε τό 1908 στήν Ἱεράπετρα, δημοσιεύει μέ ἀρκετές ἀλλαγές¹⁷, πού δέν ἀλλοιώνουν ὅμως τήν οὐσία τοῦ περιεχομένου, τό δεύτερο ἀπό τά παρακάτω κείμενα. Εἶναι λόγος πού ἐκφωνεῖται τό 1903, μέ ἀφορμή τήν ἄφιξη τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου καί τῆς Σοφίας στά Χανιά. Τό γεγονός αὐτό, ὅπως ἐπίσης καί τό ὅτι, ἐκ τοῦ περιεχομένου του, τό πρῶτο κείμενο στό ὁποῖο θά ἀναφερθοῦμε, ἐγκύκλιος τοῦ 1895 πρός τό λαό, μέ ἀφορμή τό διορισμό χριστιανοῦ διοικητῆ στήν Κρήτη, ἦταν ἀναμενόμενο νά μήν συμπεριληφθεῖ στή σημαντικότερη ἔκδοση τῆς Συλλογῆς τῶν χρόνων τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, μάς προσανατόλισε νά βασιστοῦμε μόνο σέ κείμενα τοῦ ἀρχείου του. Τό τρίτο καί τελευταῖο κείμενο εἶναι

Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1940, σ. 151-152.

¹⁵ Νανάκη Ἀνδρέα, *Τό μητροπολιτικό ζήτημα καί ἡ ἐκκλησιαστική ὀργάνωση τῆς Κρήτης (1897-1900)*. σ. 17-18.

¹⁶ Παπαδάκη Ν., ὁ.π., σ. 35.

¹⁷ «Λόγος εἰς τό Διαδοχικόν ζεύγος τοῦ Ἑλληνικοῦ Θρόνου Κωνσταντίνου καί Σοφίαν», στό:

τοῦ 1913 καί γράφηκε μετά τήν ἔκδοση τῆς συλλογῆς.

Τό πρῶτο κείμενο, ἐγκύκλιος τοῦ 1895, μέ ἀφορμή τό διορισμό τοῦ χριστιανοῦ διοικητή Καραθεοδωρῆ, εἶναι ἐνδεικτικό τῆς μεταβλητότητας στήν τότε ὑφιστάμενη πολιτική πραγματικότητα, δοθέντος ὅτι τρία μόλις χρόνια μετά ἡ Κρήτη ὀργανώνεται ὡς αὐτόνομη Κρητική Πολιτεία. Γράφει ὁ Ἀμβρόσιος τό 1895:

«Λαέ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐπαρχίας. Ἐπί 5ετίαν ὄλην διοικούμεθα ὑπό Ὀθωμανικῶν Διοικητῶν ἔνεκεν βεβαίως τῆς ἀσυγγνώστου διαιρέσεως, ὡς μή ὄφειλε, τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ εἰς δύο ἀντιμαχομένας μερίδας, δι' ὧν ἀπωλέσαμεν, ἅπερ δι' αἵματος καί πολλῶν θυσιῶν εἶχαμεν ἀποκτήσει προνόμια. Ἡ τάλαινα λοιπόν καί αἱματόφυρτος Πατρίς κατεδικάσθη τῇ κοινῇ ταύτῃ μοίρᾳ ἀκολουθοῦσα νά χωλαίνη ἄκουσα καί μή βουλομένη. Τήν ἀθλίαν ταύτην κατάστασιν μή ἀνεχομένη πλέον ἡ θεία Πρόνοια, ἧς τυγχάνομεν παιδιά, τέκνα, ἠδύδοκῆσεν ἀγαθά νά ἐμβάλη καί ἐμφυσήσῃ φρονήματα ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς Α. Α. Μεγαλειότητος τοῦ τρισηνδόξου Ὑμῶν Ἄνακτος, καί τοῦ Μ. Βεζύρου, ὅπως ἀναδιορίσῃ καί πάλιν Γ. Δ. Κ. Ὁρθόδοξον, τήν Α. Ἐξοχότητα τόν Ἀλέξανδρον Καραθεοδωρῆ Πασᾶν, νά ἀνεύρωμεν δέ ἐν τῷ προσώπῳ Αὐτοῦ τόν ἀναμενόμενον Μεσσίαν, τᾶς ἀπολεσθείσας Προνομίας τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας, καί τήν ἐν γένει ζητουμένην καί ἀπό πολλοῦ ἐπιδιωκομένην εὐημερίαν τοῦ τόπου καθ' ὅλας τᾶς κοινωνικάς καί ἐμπορικάς τάξεις ... ἄρχει μόνον καί οἱ μέλλοντες ἐκλεγῆναι ὑπό τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ Βουλευταί νά συνεργασθῶσι μετ' αὐταπαρνήσεως καί εὐλικρινοῦς περί τῆς κοινῆς ὠφελείας τῆς Πατρίδος ἀφοσιώσεως... χρέος ἔχομεν νά ἐκτείνωμεν χεῖρας Ἰκέτιδας πρός τόν Ὑψιστον ὑπέρ κραταιώσεως καί ἀμεταπτώτου ὑγείας τῆς Σ. Α. Α. Μ. τοῦ τρισηνδόξου ἡμῶν Αὐτοκράτορος Α. Χ. Χ. αὐθέντου ὑμῶν, τῆς Α. Ὑψ. τοῦ περιουστάτου Αὐτοῦ Μ. Βεζύρου Τζεβάτ πασᾶ καί τῆς Α. Ἐξ. τοῦ Γ. Δ. Κ. Ἀλεξάνδρου Καραθεοδωρῆ πασᾶ... Ζήτω ἡ Α. Μ., ζήτω ὁ Μ. Β., ζήτω ὁ Γ. Δ.»¹⁸.

Στό παραπάνω κείμενο, ἐγκύκλιος τοῦ Ἱεροσητείας Ἀμβροσίου πρός τοῦς

Ἀμβροσίου Γ. Σφακιανᾶκη, Ὁμιλιῶν..., ὁ.π., σ. 234-240.

¹⁸ Ι.Α.Κ., Ἐγκύκλιοι, Λόγοι πανηγυρικοί, ἐκθέσεις ἐορτῶν ἐπισκόπου Ἱεροσητείας.

χριστιανούς τῆς ἐπισκοπῆς του, ἔχομε νά παρατηρήσουμε: α) Ἡ πατρίδα στή συνείδησή του, γιά τή συγκεκριμένη ἱστορική στιγμή, εἶναι ἡ Κρήτη. Ἄν καί ἀπόφοιτος τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, ἄν καί σπούδασε στή Ριζάρειο ἐκκλησιαστική σχολή, σέ ἰδρύματα τοῦ ἔθνικοῦ κέντρου, ὅπου καλλιιεργεῖται καί ἐμφορεῖται στούς σπουδαστές ἡ ἔθνική ἰδέα, τό ἔθνικό φρόνημα καί ἡ ἔθνική συνείδηση, ἐντούτοις ταυτίζει ἀκόμα τήν πατρίδα μέ τήν Κρήτη. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὅπως βλέπουμε σέ ἄλλα κείμενά του, ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου «πατρίδα» ἔχει διευρυνθεῖ καί ἔχει ἀποκτήσει εὐρύτερο κρατικό νόημα καί περιεχόμενο. β) Ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος θεωρεῖ ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια ἐμφύσησε ἀγαθά φρονήματα στή συνείδηση τοῦ «τρισηνδόξου ὑμῶν ἀνακτος», δηλαδή τοῦ σουλτάνου καί ζητεῖ νά ὑψωθοῦν «χεῖρες ἰκέτιδες» ὑπέρ τῆς ὑγείας τοῦ τρισένδοξου αὐτοκράτορα, πού εἶναι ὁ Ἀμπτούλ Χαμίτ, τοῦ βεζύρη πού εἶναι ὁ Αχμέτ Τζεβάτ¹⁹ πασᾶς καί τοῦ Ἀλεξάνδρου Καραθεοδωρῆ²⁰, γενικοῦ διοικητῆ Κρήτης. γ) Ὁ Ἀμβρόσιος ἐστιάζει τό πρόβλημα τῆς παραβίασης τῶν προνομίων τῆς Χαλέπας στίς κομματικές διαιρέσεις καί στίς ἀντιθέσεις τῶν βουλευτῶν, γι' αὐτό τούς καλεῖ μέ τό νέο διοικητή νά συνεργασθοῦν μέ αὐταπάρνηση γιά τό κοινό ὄφελος τῆς πατρίδας.

γ) Ἀπό τήν αὐτονομία τῆς Κρήτης στήν ἔνωση

Τό 1902, ἑπτά χρόνια μετά τό προηγούμενο κείμενο, ἡ Κρήτη διανύει τόν τέταρτο χρόνο της ὡς αὐτόνομη Κρητική Πολιτεία. Ἡ ρήξη πρίγκιπα Γεωργίου καί Ἐλευθέριου Βενιζέλου ἔχει συντελεστεῖ. Ὁ Βενιζέλος, πού ζητοῦσε τήν ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν ἀπό τόν ἀρμοστή πρίγκιπα Γεώργιο, γιά νά ἐπισπευθοῦν οἱ διαδικασίες τῆς ἔνωσης, τό 1901 ἀπολύεται ἀπό τόν πρίγκιπα²¹. Ἡ ρήξη Βενιζέλου-

---

¹⁹ Ὁ Αχμέτ Τζεβάτ πασᾶς διετέλεσε βεζύρης ἀπό 4 Σεπτεμβρίου 1891 ἕως 8 Ἰουνίου 1895. βλ. Stanford J. Shaw-Ezel Coural-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II. Cambridge 1977, σ. 439.

²⁰ Δετοράκη Θ., *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, σ. 386-391.

²¹ Ὁ.π., σ. 440-443.

Γεωργίου ὀδηγεῖ σέ διχασμό τήν κρητική κοινωνία. Στίς 22 Δεκεμβρίου, ὁ διάδοχος τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου Κωνσταντῖνος μέ τή σύζυγό του Σοφία, ἐπισκέπτονται γιά πρώτη φορά τά Χανιά. Ὁ Ἀμβρόσιος ἐκφωνεῖ στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἱεράπετρας λόγο μέ θέμα «Κωνσταντῖνος καί Σοφία»:

«Κωνσταντῖνος ὠνομάζετο καί ὁ τελευταῖος Ἀυτοκράτωρ ὁ ιβ' ὁ Παλαιολόγος οὗ ἡ μνήμη αἰώνιος, ὅστις γενναίων μαχόμενος μετὰ τοῦ τελευταίου στρατιώτου ἔπεσεν ἡρωϊκῶς, ἔχυσε τό αἷμα του ἐπί τοῦ ἱεροῦ βωμοῦ τῆς πατρίδος, ὅστις εἶδεν ἰδίους ὄμμασι τήν ἀπαισίαν καί δι' ὅλον τό Ἑλληνικόν ἔθνος ὀλεθρίαν ἐκείνην πτώσιν τοῦ Βυζαντίου... ἀλλ' ὅμως παρ' ἐλπίδα τῶν νεκροθαπτῶν του, οἵτινες ἐνόμιζον, ὅτι μετ' αὐτοῦ ἔθαπτον καί τόν τελευταῖον διά τό μέλλον αὐτοκράτορα, ἢ καί ὅλον τό Ἑλληνικόν ἔθνος, παρ' ἐλπίδα, λέγω, τῶν προσδοκιῶν του... ἰδοῦ μετὰ 449 ἔτη ζῆ ἐπί τῆς γῆς ἐν τῷ προσώπῳ Κωνσταντίνου τοῦ Διαδόχου. Ἡ Ἁγία Σοφία λοιπόν καί αἱ Ἀθῆναι δι' ὑπογείου ὑπονόμου συνηνώθησαν, καί καθώς ἡ λειτουργία τῆς Ἁγίας Σοφίας, καθά λέγουσιν, εἰσέτι δέν ἐτελειώσεν, οὕτω καί τό ἔργον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου δέν ἐτελειώσεν, καί καθώς συνηνώθησαν Ἁγία Σοφία καί Ἀθῆναι οὕτω δι' ἀρρήκτων δεσμῶν ἐστέφθησαν Κωνσταντῖνος καί Σοφία ... Ναι διάδοχε, πρός σέ ἐνατενίζει σύμπας ὁ Ἑλληνισμός, δοῦλος τε καί ἐλεύθερος, εἰς σέ ἀπόκειται νά τελειώσῃς τό ἡμιτελές τοῦ προκατόχου σου ἔργον, σύ πρόκειται ἤδη νά ἐνώσῃς τάς Ἀθῆνας μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ πρῶτον τελειώσῃς τό ἡμιτελές ἔργον τῆς πεφιλημένης ἡμῖν πατρίδος.. καί μᾶς ἔλθη μετὰ τοῦ σεπτοῦ σου πατρός ἡ ποθητή «Ἐνωσις»... πλησιάζει ἡ ἐνδοξότερα δι' ἡμᾶς ἡμέρα, καθ' ἣν αὐτός οὗτος ὁ Βασιλεύς τῶν Ἑλλήνων θά μᾶς κομίσηται ἐν θριάμβῳ καί ἐν μέσῳ τῶ ἤχων τῶν τηλεβόλων καί τῆς προστασίας τῶν Μ. Δυνάμεων τήν ποθητήν Ἐνωσιν... Ζήτω ὁ Διάδοχος. Ζήτω ἡ Σοφία. Ζήτω ἡ Βασιλική Οἰκογένεια. Ζήτω ὁ Πρίγκιψ. Ζήτω ἡ Ἐνωσις»²².

---

²² Ι.Α.Κ., «Λόγος κατά τήν αἰσίαν καί αἰφνίδιον πρώτην ἄφιξιν εἰς Χανιά τῆς Α.Β. Ὑψηλότητος τοῦ ἐπιδόξου Διαδόχου Κωνσταντίνου καί τῆς Α.Β. Ὑψηλοτάτης τῆς Πριγκιπίσσης Σοφίας Συζύγου Αὐτοῦ ἐκφωνηθεῖς τῇ 22ᾳ Δεκεμβρίου 1902 ἐν τῷ ἐν Ἱεράπετρα Ἱερῷ Ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπό τοῦ

Ἡ σύνδεση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους μέ τήν αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ παραλληλισμός καί ἡ συμπόρευση τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου²³ τοῦ ΙΑ' μέ τό διάδοχο τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου Κωνσταντῖνο εἶναι κυρίαρχα στοιχεῖα τῆς λαϊκῆς καί εὐρύτερης ἰδεολογίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, πολύ περισσότερο βέβαια στόν ἐκκλησιαστικό χῶρο, πού πάντοτε αἰσθάνεται ἕνα δέος γιά τήν Κωνσταντινούπολη, ἔδρα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῆς ἐθναρχοῦσας Ἐκκλησίας κατά τήν ὀθωμανική κυριαρχία. Ἐνα ἄλλο δεύτερο ζήτημα πού θέτει ἡ ὁμιλία τοῦ Ἀμβροσίου εἶναι ἡ σύνδεση, στήν οὐσία δηλαδή ἡ σχέση τῆς Ἀθήνας μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἔγινε ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ κλασικισμοῦ καί τοῦ γερμανικοῦ ρομαντισμοῦ. Ἡ Ἀθήνα ἀποτελοῦσε τή δόξα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καί ὁ Παρθενώνας εἶχε καταστῆ σύμβολο ἀναφορᾶς ὄχι μόνο τοῦ Ἑλληνα πεπαιδευμένου καί διανοούμενου, ἀλλά καί ὅλου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως, γιά τό θρησκευόμενο λαό τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, γιά τόν ἐξελλαδικό Ἑλληνισμό καί γιά τά εὐρύτερα λαϊκά στρώματα, ἡ Κωνσταντινούπολη καί ἡ Ἁγία Σοφία ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι τό κυρίαρχό τους σύμβολο. Εἶναι γνωστή ἡ πρόταση νά εἶναι μεταφερόμενη ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, μέχρι αὐτό νά φτάσει στήν Κωνσταντινούπολη²⁴. Ὁ Ἀμβρόσιος ὀραματίζεται τήν ἔνωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπου ὑψώνεται ἡ Ἁγία Σοφία μέ τήν Ἀθήνα καί κάνει αὐτό τό λογοπαίγνιο Κωνσταντίνου καί Κωνσταντινούπολης, Ἀγίας Σοφιάς καί Σοφίας. Ὡς τρίτο σχόλιο στόν παραπάνω λόγο ἔχουμε νά προσθέσουμε τίς συνεχεῖς καί ἐπίμονες ἀναφορές στήν ἔνωση. Εἶπαμε ὅτι ἡ Κρήτη ἔχει εἰσέλθει στή διαδικασία τῆς ἐπιλογῆς βενιζελικῶν καί πριγκιπικῶν. Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ διαδοχικοῦ ζεύγους στά Χανιά, τό Δεκέμβριο τοῦ 1902, σηματοδοτεῖ μία σαφέστατη πολιτική πράξη στήριξης τοῦ Γεωργίου, ὁ

Τεροσητείας Ἀμβροσίου Γ. Σφακιανάκη».

²³ Ὁ Ἀμβρόσιος ἐκ παραδρομῆς ἀριθμεῖ τόν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ὡς ΙΒ', ἐνῶ εἶναι ΙΑ'.

²⁴ Ἐπ. Στασινόπουλου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, χ.τ. 1973, σ. 366.

όποιος στίς ἐκλογές τῆς 16ης Μαρτίου τοῦ 1903 πανηγυρικά θριαμβεύει. Ἡ προγικιπική ἐφημερίδα τῶν Χανίων «Πατρίς»²⁵ θά γράψει μέ μεγάλο τίτλο γιά τήν «πανωλεθρία τῶν Βενιζελικῶν», εἰσάγοντας ἕνα νέο πολιτικό ὄρο στήν ἱστορία μας. Ἡ ἐπιμονή τοῦ Ἀμβροσίου στήν ἔνωση δέν εἶναι ἀπροϋπόθετη. Ἡ ἱεραρχία ἔχει διχαστεῖ. Ὁ Ρεθύμνης Διονύσιος, ἤδη ἀπό τό Μάρτιο τοῦ 1901, ἔχει ταχθεῖ μέ τό Βενιζέλο, ὅπως καί ὁ Πέτρος Τίτος. Ὁ Μητροπολίτης Κρήτης Εὐμένιος ἔχει ταχθεῖ μέ τό Γεώργιο²⁶. Ὁ Ἀμβρόσιος, μέ τίς παραπάνω αναφορές γιά τήν ἔνωση, τοποθετεῖται στά δρώμενα τῆς Κρήτης καί παίρνει τό μέρος τοῦ Βενιζέλου, στήν παράταξη τοῦ ὁποίου καί θά παραμείνει σταθερά στή συνέχεια.

Τό τρίτο κείμενο εἶναι ὁ λόγος τοῦ Ἀμβροσίου στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, κατά τήν ἄφιξη τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου καί τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στά Χανιά, τήν 1η Δεκεμβρίου 1913, γιά τήν ἐπίσημη τελετή τῆς ἔνωσης. Πρόκειται γιά ἕνα πανηγυρικό λόγο τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ἀμβρόσιος ὑμνεῖ τήν Κρήτη: «Ἡ Κρήτη χωρίς νά κολακεύσω ἐαυτήν, χωρίς νά ὑποτιμήσω τά λοιπά ὑπόδουλα ἀδελφά μέρη κατά τόν πατριωτισμόν καί ἐνθουσιασμόν των... ἡ Κρήτη λέγω δύναται νά καυχηθῆ καί δικαιουῖται ὡς προνομιούχος οὕτως εἰπεῖν πρός τοῦτο νά καυχᾶται πάντοτε, ὅτι ὑπερέβη τους λοιπούς ὑπόδουλους ἀδελφούς της καί πληροῖ τήν σπουδαιοτέραν σελίδα τῶν Ἐπαναστάσεων κατά τοῦ τυράννου... Νά χαρῶμεν λοιπόν ἡμεῖς, νά συγχαρῶμεν δέ τῇ μητρὶ ἡμῶν Ἑλλάδι τῇ καταξιοθείσῃ νά ἐναγκαλισθῆ ἐπιτέλους τήν ἀγαπητὴν της θυγατέρα... ἐπίσης δέ καί νά συγχαρῶμεν ἔνθα καί μακρόθεν τῇ Λ.Α.Μ. τῷ Δαφνοστεφεῖ ἡμῶν Βασιλεῖ καί τῷ Πρωθυπουργῷ ... Ζήτω ὁ Βασιλεὺς ἡμῶν Κωνσταντῖνος. Ζήτω ἡ Βασιλικὴ οἰκογένεια. Ζήτω τό Ἑλληνικόν ἡμῶν ἔθνος. Ζήτω ὁ Πρωθυπουργός Βενιζέλος. Ζήτω ἡ Κρήτη. Ζήτω ἡ τελεία ἔνωσις»²⁷.

²⁵ Ἐφ. *Ἡ Πατρίς*, Χανιά 20 Μαρτίου 1903.

²⁶ Νανάκη Ἀνδρέα, *Ἐκκλησιαστικά Κρήτης*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 95-105, ὅπου τό μελέτημα, «Σχέσεις τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου μέ ἀρχιερεῖς τῆς Κρήτης στήν Κρητικὴ Πολιτεία», ἀνακοίνωση στό Ἡ' Κρητολογικὸ Συνέδριο (1996).

²⁷ Ι.Α.Κ., «Λόγος ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἱεροσητείας χ.κ. Ἀμβροσίου τήν 1-12-1913 ἐν Ἱεραπέτρα ἱερῷ

Ο πανηγυρικός λόγος του Άμβροσιου τό 1913 σηματοδοτεί τό τέλος καί τήν ἀρχή μιᾶς νέας ἐποχῆς στήν Κρήτη, ἡ ὁποία γίνεται πλέον τμήμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας. Γιά τήν Κρήτη ἔχει πραγματοποιηθεῖ ὁ στόχος τῆς περί τοῦ ἔθνους ιδέας, πού ὁ Ἑλληνισμός, χάρι κυρίως στίς κοινότητες τῆς εὐρωπαϊκῆς διασπορᾶς, ξεκίνησε μέ τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Τό Ἑλληνικό Κράτος, δέκα χρόνια ἀργότερα μέ τή συνθήκη τῆς Λωζάνης καί τήν προηγηθεῖσα Μικρασιατική Καταστροφή, μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν καί τήν ἀποχώρηση τῶν Τουρκοκρητικῶν ἀπό τή μεγαλόνησο καί τά ἄλλα μέρη, ἔχει πραγματοποιήσει κατά τό μείζον τήν ἐθνική του ὀλοκλήρωση.

Ο Άμβρόσιος εἶναι ὁ ἱεράρχης πού δέ διαδραμάτισε μείζονα ρόλο στά γενόμενα τῆς Κρήτης, ὅπως ἄλλοι συνεπίσκοποί του. Γιά παράδειγμα, ὁ Πέτρος Τίτος ὅταν στήν ἐπανάσταση τοῦ 1897 τίθεται ἐπικεφαλῆς ἐνόπλων καί καταλαμβάνει τό φρούριο τῆς Σπιναλόγκας ἢ ὁ Λασιθιώτης Κυδωνίας Νικηφόρος, πού εἶναι ὁ σύνδεσμος τῶν ἐπαναστατῶν μέ τό ἑλληνικό προξενεῖο, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀλληλογραφία του. Ο Άμβρόσιος μέ σεμνότητα καί ὑπευθυνότητα διακόνησε τίς δύο ἐπαρχίες τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου καί δημιούργησε σημαντικό ἔργο. Ἀναρωτιόμαστε ὅμως καί πῶς θά αἰσθανόταν παρακολουθώντας τίς κοσμογονικές ἀλλαγές πού εἶχαν συντελεσθεῖ στά δέκα ὀκτώ χρόνια πού μεσολάβησαν ἀπό τή συγγραφή τῆς πρώτης ἕως τῆς τρίτης ἐπιστολῆς. Παρακολουθήσαμε τρία ἀπό τά σημαντικότερα κείμενα τοῦ Άμβροσιου: τοῦ 1895, ὅταν μέ αἰσθήματα ἀγαλλίασης χαιρετίζει τόν ἐπαναδιορισμό χριστιανοῦ διοικητή στήν Κρήτη, τοῦ 1902, ὅταν ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος μέ τή Σοφία ἐπισκεπτόταν τά Χανιά, ἐνῶ εἶχε ξεκινήσει ὁ διχασμός μεταξύ βενιζελικῶν καί πριγκιπικῶν στήν αὐτόνομη Κρητική Πολιτεία καί τοῦ 1913, ὅταν ἐκφωνοῦσε τόν πανηγυρικό λόγο γιά τήν ἔνωση. Τό ἴδιο ἐρώτημα, τῶν σκέψεων, τῶν αἰσθημάτων,

---

καθηδρικῶ Ναῶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐπί τῇ αἰσίᾳ σφίξει τῆς Α.Μ. τοῦ Δαφνοστεφοῦς ἡμῶν Βασιλέως Κωνσταντίνου καί τοῦ πρωθυπουργοῦ Βενιζέλου δι' ἧς ἐπεσφραγίσθη τελεία ὀριστική ἔνωσις τῆς γλυκύτατης ἡμῶν πατρίδος μετά τῆς μητρὸς Ἑλλάδος».

τῶν «λογισμῶν», μέ μία λέξη, τοῦ Ἀμβροσίου, θέτω καί σέ σχέση μέ τήν πρώτη ἐπανάσταση πού εἶχε ζήσει στήν Κρήτη. Αὐτή τοῦ 1866, ὅταν ἄκουγε τό μητροπολίτη Κρήτης Διονύσιο Χαριτωνίδα, νά λέγει στόν πατέρα του: «Καί σύ, κ. Σφακιανάκι, ἐπαναστάτης τοῦ Σεπτοῦ Βασιλέως μας;»²⁸. Τήν ἴδια στιγμή ἔβλεπε τό μητροπολίτη νά ἔχει θεμελιώσει τό σημερινό μητροπολιτικό ναό τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στό Ἡράκλειο καί ἀργότερα ἔβλεπε τό ἴδιο πρόσωπο ὡς Οἰκουμενικό Πατριάρχη τό Διονύσιο Ε'²⁹ νά παραιτεῖται στή δεύτερη φάση τοῦ προνομιακοῦ ζητήματος (Ιούνιο 1890 - Ἰανουάριο 1891), γιατί ὁ σουλτάνος παραβίαζε τά προνόμια τῶν χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, νά κλείνει τούς ναούς καί νά ἐπιτρέπει τό ἀνοιγμά τους μόνο ὅταν ἀποκαθίστανται τά προνόμια.

Παρουσιάσαμε ἕναν ἱεράρχη πού γεννήθηκε καί ἀνδρώθηκε στόν περιφερειακό κόσμο τῆς ἐθναρχοῦσας Ἐκκλησίας, Ἡράκλειο, Ἀλεξάνδρεια, Ἱεροσόλυμα, Ἱερισσό Μακεδονίας. Δέν ἐπισκέφθηκε τήν Κωνσταντινούπολη, περί δέ τοῦ ἀντιθέτου θά μαρτυροῦσαν οἱ πηγές. Γνωρίζει δύο μεγάλους ἐκφραστῆς τῆς ἐθναρχικῆς παράδοσης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: τόν Κρήτης Διονύσιο στό Ἡράκλειο, μετέπειτα Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιο Ε' καί τόν Ἰωακείμ στή Θεσσαλονίκη, τό μετέπειτα Κωνσταντινουπόλεως Ἰωακείμ Γ'. Συνδέεται μέ τήν Ἀθήνα, ἡ ὁποία τό 1887, ὅταν ἀπεφοίτησε ἀπό τήν ἐκεῖ Θεολογική, δέ δραματίζει ἀκόμα κυρίαρχο ἰδεολογικό ρόλο στό σύνολο Ἑλληνισμό, πολύ δέ περισσότερο σ' ἕναν κληρικό, ὅπου τά σύμβολα τοῦ κλασικισμοῦ καί τοῦ ρομαντισμοῦ, κατά κανόνα, δέν ἀσκοῦν ἐπίδραση καθοριστική. Τά πράγματα εἶναι διαφορετικά στήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ τό ἐθνικό μας κέντρο στους συμφοιτητές τοῦ Ἀμβροσίου, γιά παράδειγμα στό Βενιζέλο ἢ στό Γιαμαλάκη, ἀπόφοιτους τῆς Νομικῆς Σχολῆς. Ἐπιστρέφοντας στήν Κρήτη γίνονται οἱ δυναμικότεροι ἐκφραστῆς τῆς ἐθνικῆς ιδέας, μαζί μέ τούς ἐπισκόπους-ἀποφοίτους τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης.

---

²⁸ Παπαδάκη Ν., ὀ.π., σ. 149.

²⁹ Σταυρίδη Β., *Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι (1860 – σήμερον)*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 317-340.

Μέ τό περιεχόμενο τῶν τριῶν ἐπιστολῶν πού παρακολουθήσαμε, ἐκφράζεται ἀπό τόν Ἱεροσητείας Ἀμβρόσιο Σφακιανάκη ἡ μεταβαλλόμενη νομιμότητα ἀπό τό 1890, ὅταν ἐγκαθίσταται στήν ἐπαρχία του, μέχρι τό 1913, ὅταν γίνεται ἡ ἔνωση τῆς Κρήτης μέ τήν Ἑλλάδα, σέ μία μεταβατική ἐποχή, ἡ ὁποία ὀδήγησε τελικά στήν ὀλοκλήρωση τῆς δημιουργίας τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καί στήν πραγμάτωση τοῦ πόθου τῶν Κρητῶν νά ἔνωθoῦν μέ τήν Ἑλλάδα.